

Valter Lang

VARASED KANGURKALMED EESTIS

On käsitletud Palmse II kivikalme kaevamise tulemusi. See matmispaik esindab omapärasid kivikalmete tüüpi, nn kangurkalmeid, mis hilispronksi- ja vanemal rauaaajal oli levinud Põhja- ja Lääne-Eestis, samuti Edela-Soomes ja Ida-Rootsis. Kriitiliselt on hinnatud senist kultuurievolutsioonilist arusaama meie kivikalmete üheliinilisest arengust ning näidatud kalmevormide mitmekesisust eelrooma rauaaajal.

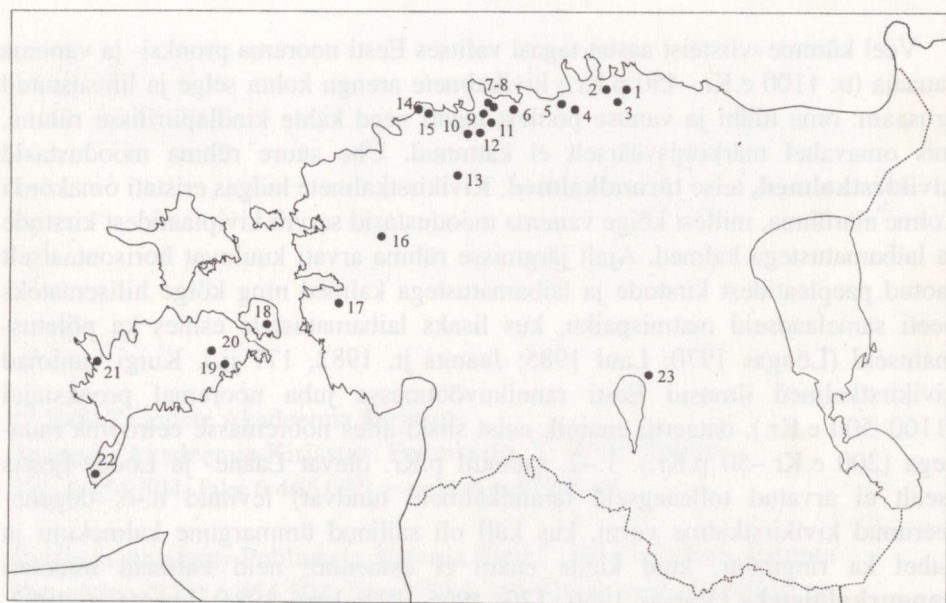
Valter Lang, Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool, Lossi 3, 50090 Tartu, Eesti;
Valter.Lang@mail.ee

Sissejuhatus

Veel kümme–viisteist aastat tagasi valitses Eesti noorema pronksi- ja vanema rauaaaja (u. 1100 e.Kr.–450 p.Kr.) kivikalmete arengu kohta selge ja lihtsustatud arusaam: oma tüübi ja vanuse poolest jagati need kahte kindlapiirilisse rühma, mis omavahel märkimisväärselt ei kattunud. Ühe suure rühma moodustasid **kivikirstkalmed**, teise **tarandkalmed**. Kivikirstkalmete hulgas eristati omakorda kolme alarühma, millest kõige vanema moodustasid serviti kiviplaatidest kirstude ja laibamatustega kalmed. Ajalt järgmise rühma arvati kuuluvat horisontaalselt laotud paeplaatidest kirstude ja laibamatustega kalmed ning kõige hilisemateks peeti samalaadseid matmispaiku, kus lisaks laibamatustele esines ka põletusmatuseid (Lõugas 1970; Laul 1985; Jaanits jt. 1982, 177 jj.). Kuigi vanimad kivikirstkalmed ilmusid Eesti rannikuvöötmesse juba nooremal pronksiajal (1100–500 e.Kr.), dateeriti enamik neist siiski alles nooremasse eelrooma rauaaega (200 e.Kr.–50 p.Kr.). 1.–2. sajandil p.Kr. olevat Lääne- ja Loode-Eestis (sealt ei arvatud tolaeageid tarandkalmeid tundvat) levinud n.-ö. degeneereunud kivikirstkalme vorm, kus küll oli säilinud ümmargune kalmekuju ja vahel ka ringmüür, kuid kirste enam ei esinenud; neid kalmeid nimetati **kangurkalmeteks** (Vassar 1956, 170; 1966, 193; Laul 1985; Jaanits jt. 1982, 207). Tõsi, Vello Lõugas (1970, 51–52) pidas ka kangurkalmeid halvasti säilinud ja/või puuduliku meetodikaga kaevatud hilisteks kivikirstkalmeteks. Mis puutub tarandkalmetesse, siis need dateeriti tervikuna rooma rauaaega ning jagati kaheks alarühmaks, varasteks (1.–2. sajand) ja väljakujunenud siseehitusega tarandkalmeteks (3.–5. sajand) (Jaanits jt. 1982, 209 jj.).

Sellise väga selgepiirilise ja oma iseloomult kultuurievolutsioonilise kalmevormide tüpoloogiaga eristus Eesti ala järsult nii Soomest kui ka Rootsist, kus vastav pilt oli märksa kirjum. Tänapäevaks on siiski selgunud, et Eesti ei moodusta erandit ning et ka siin on üheaegselt kasutusel olnud mitu erinevat kalmevormi. Esimeseks sammuks mainitud arusaama poole olid 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul järk-järgult tehtud tähelepanekud, et osa Põhja- ja Lääne-Eestis levinud varastest tarandkalmetest ehitati juba vanemal eelrooma rauaajal, s.o. umbes 500–200 e.Kr. (Lang 1987; 1990; 1996a, 298–304 ja seal osundatud kirjandus). Teiselt poolt sai üha selgemaks, et rõhuv enamik meie kivikirstkalmetest on rajatud seni arvatust mõnevõrra varem – mitte alles eelrooma rauaaja lõpul, vaid juba hilispronksiajal ja vanemal eelrooma rauaajal (Lang 1992; 1996a, 290–298). Kivikirstkalmete uurimisel selgus seegi tõik, et kirstu ehitusviisil ei ole kindlat seost kalme vanusega, s.t. laotud seintega kirstud võivad olla niisama vanad kui serviti paigutatud seinaplaatidega kirstud (Lang 1990; 1992).

Niisiis oli 1990. aastate keskpaigaks saanud selgeks, et näiteks vanemal eelrooma rauaajal rajati Põhja- ja Lääne-Eesti rannikualadel (joon. 1) vähemalt kahte tüüpi kivikalmeid – ümmarguse põhiplaani kivikirstkalmeid ning algelisi nelinurkseid tarandkalmeid. Lisaks nendele esines aga ka kalmeid, kus oli olemas nii tarandeid kui ka kirste (Rannamõisa III, Ilmandu III; Spreckelsen 1926;

Joon. 1. Artiklis mainitud muistised. 1 Palmse, 2 Tõugu, 3 Uusküla, 4 Uuri, 5 Muuksi, 6 Rebala, 7 Iru, 8 Nehatu, 9 Proosa, 10 Lehmja Loo, 11 Lagedi, 12 Kurna, 13 Adila, 14 Ilmandu, 15 Rannamõisa, 16 Maidla, 17 Lihula, 18 Mäla, 19 Randvere, 20 Rahu, 21 Kurevere, 22 Karuste, 23 Läätsa.

Fig. 1. Antiquities mentioned in text.

Lang 1995a), samuti oli mõnel pool levinud komme ehitada väikesi tarandeid ümmarguse kivikalme kõrvale või ümber (Kurevere, Mäla; Lõugas 1977; 1986). Vähemalt ühes kohas (Tõugu II) oli aga suur üksiktarand ehitatud varasema kivikirstkalme peale (Lang 1995b; 1996b). Seega moodustasid ainuüksi kivikirst- ja tarandkalmed koos oma mitmesuguste kombinatsioonide ja üleminekuvormidega üsnagi kirju pildi tolleaegsest monumentaalsest sakraalarhitektuurist.¹ Lahtiseks oli aga endiselt jäänud kangurkalmete küsimus – kas tegu võis olla omaette kalmetüübiga, degenerereerunud kivikirstkalmete vormiga või lihtsalt halvasti säilinud (*resp.* puuduliku meetodikaga kaevatud) kivikirstkalmetega?

Siinse artikli kirjutamiseks andis tõuke autori isiklik kogemus, mille ta sai 1998.–1999. aastal Põhja-Eestis Palmse ühte kivikalmet kaevates. Omajagu võrtsi lisas kogemusele juurde asjaolu, et kõnealune kalme oli algselt registreeritud põllukivihunnikuna. Kaevamistel selgus, et tegu oli siiski kalmega ning mis veel huvitavam, mitmes mõttes väga omapärase kalmega. Seetõttu käsitleta tagu kõigepealt Palmse II kalme kaevamise tulemusi ning seejärel vaadeldagu, mida uut tõi see kalme Eesti vanemate kivikalmete arenguloosse.

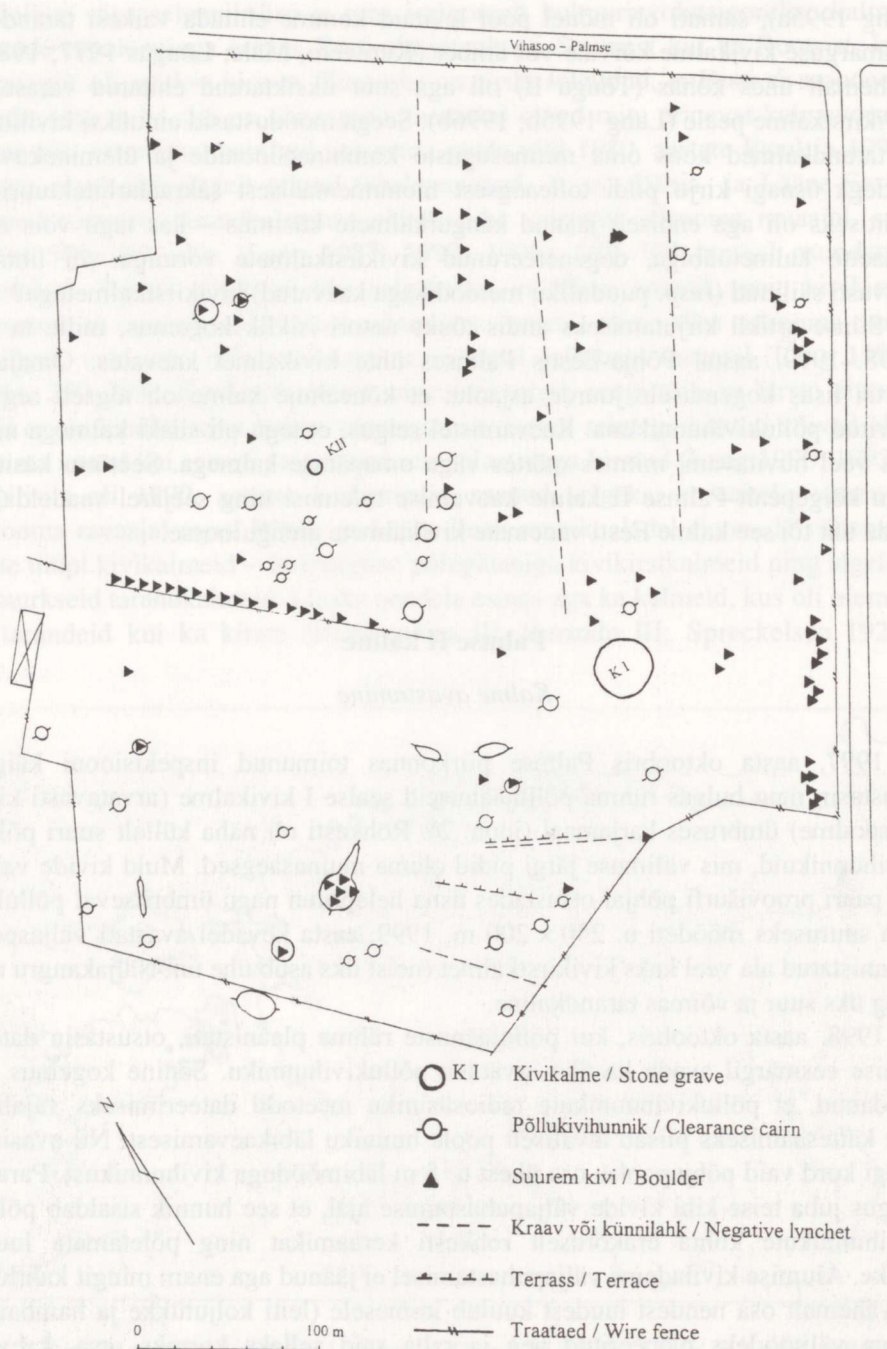
Palmse II kalme

Kalme avastamine

1997. aasta oktoobris Palmse piirkonnas toimunud inspeksiooni käigus avastasin muu hulgas rühma põllujäänuseid sealse I kivikalme (arvatavasti kivikirstkalme) ümbruses karjamaal (joon. 2). Rohkesti oli näha küllalt suuri põllukivihunnikuid, mis välimuse järgi pidid olema muinasaegsed. Muld kivide vahel oli paari proovišurfi põhjal otsustades üsna helepruun nagu ümbritseval põllulgi. Ala suuruseks mõõdeti u. 250 × 200 m. 1999. aasta kevadel avastati väljaspool plaanistatud ala veel kaks kivikirstkalmet (neist üks asub ühe nn. Näljakangru all) ning üks suur ja võimas tarandkalme.

1998. aasta oktoobris, kui põllujäänuste rühma plaanistati, otsustasin dateerimise eesmärgil avada ka ühe arvatava põllukivihunniku. Senine kogemus oli näidanud, et põllukivihunnikute radiosüsiniku meetodil dateerimiseks vajaliku sõe kättesaamiseks piisab tavaliselt poole hunniku läbikaevamisest. Nii avasime seegi kord vaid põhjapoolse osa ühest u. 5 m läbimõõduga kivihunnikust. Paraku selgus juba teise kihi kivide väljapuhastamise ajal, et see hunnik sisaldab põllukivihunnikute kohta erakordselt rohkesti keraamikat ning põletamata luude tükke. Alumise kivilademe väljapuhastamisel ei jäänud aga enam mingit kahtlust, et vähemalt osa nendest luudest kuulub inimesele (leiti koljutükke ja hambaid). Kuna välitöödeks planeeritud aeg ja raha said selleks korraks otsa, kaevati teine pool sellest **inimmatusega põllukivihunnikust** (nagu tollal arvasin) läbi

¹ Lisaks monumentaalsetele kivikalmetele oli kogunenud ka hulk andmeid maa-aluste põletus- ja laibamatuste kohta (Laul 1985, 68; Lang 1996b).

Joon. 2. Muistse põllu jäänused ja kaks kivikalmet Palmstes. Plaanistanud Armin Rudi ja Felicia Markus.

Fig. 2. Remains of a fossil field and two stone graves at Palmse. Mapped by Armin Rudi and Felicia Markus.

1999. aasta kevadel. Siis selgus ühtlasi, et kõnealune objekt pole siiski mitte põllukivihunnik, kuhu mingil põhjusel on maetud inimene, vaid et seda on algusest peale ehitatud **kalmena**.

Kalme ehitus

Palmse II kalme läbimõõt oli üsna ühtlaselt 4,5–5 m vahel, kõrgus ulatus ümbritsevast maapinnast 40–50 cm-ni. Mättakiht kalme peal oli suhteliselt paks, lael ulatus see 5–7, jalamil aga 10–15 cm-ni. Mättakihi all paljandus tihe ja kompaktne kivilade, mis nii kaevandi põhja- kui ka lõunaosas koosnes valdavalt paari–kolmekümne sentimeetri suurustest raudkividest. Paekive oli vähe ja need olid suhteliselt väikesed. Nii mõnedki kivid olid tuld ja kuumust saanud, kivide vahel esines ka üksikuid väikesi sisetükikesi. Mingeid konstruktsioone ülemistes kivikihtides eristada ei olnud võimalik. Kalme edelasektoris paiknes kaks teistest märksa suuremat raudkivi (rändrahn). Muld kivide vahel oli suhteliselt tume, nagu see on tavaliselt iseloomulik kivikalmetele.

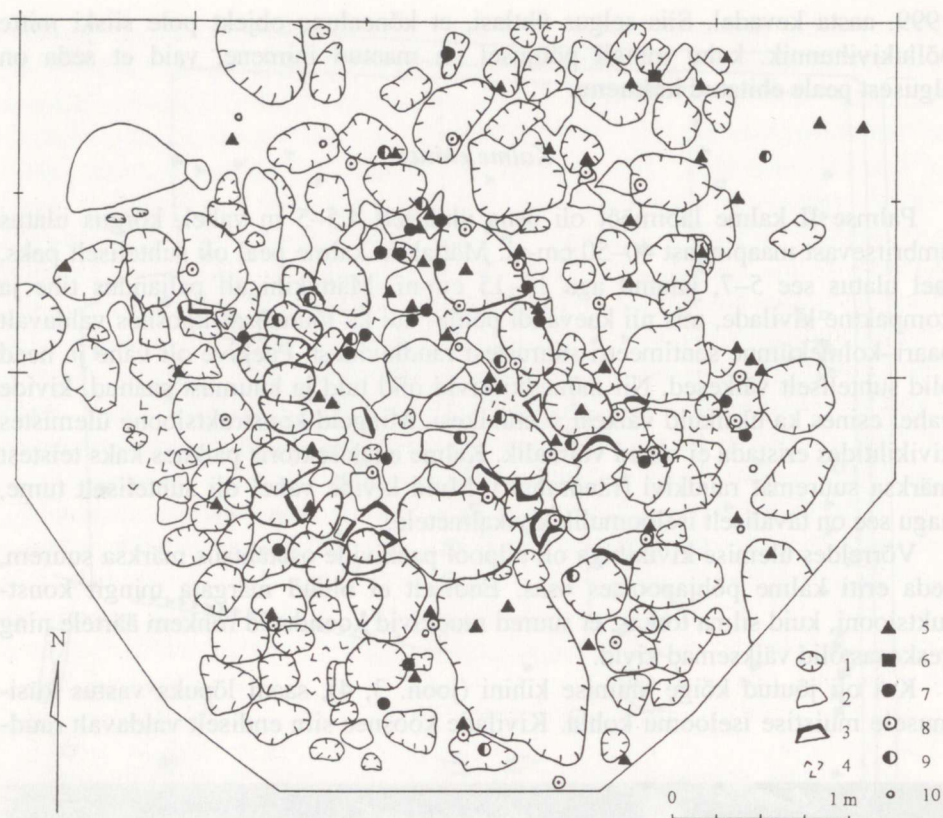
Võrreldes ülemise kivikihiga oli allpool paekivide osatähtsus märksa suurem, seda eriti kalme põhjapoolses osas. Endiselt ei olnud märgata mingit konstruktsiooni, kuid silma torkas, et suured raudkivid koondusid rohkem äärtele ning keskosas olid väiksemad kivid.

Kui oli jõutud kõige alumise kihini (joon. 3, 4), saadi lõpuks vastus küsimusele muistise iseloomu kohta. Kivilade koosnes siin endiselt valdavalt raud-

Joon. 3. Palmse II kalme. Autori foto.

Fig. 3. Grave II of Palmse. Photo by the author.

Joon. 4. Palmse II kalme. 1 raudkivi, 2 paekivi, 3 viltune paekivi, 4 kiviklibu, 5 keramika, 6 rauašlakk, 7 inimluu, 8 loomaluu, 9 inim- ja loomaluu koos, 10 määramatu luu. Autori joonis.

Fig. 4. Grave II of Palmse. 1 granite stone, 2 limestone slab, 3 lopsided limestone slab, 4 shingle, 5 pottery, 6 iron slag, 7 human bone, 8 animal bone, 9 human and animal bones together, 10 undetermined bone. Drawing by the author.

kividest, paekive esines üsna vähe. Kuid ometi avastati selge eripära nende kivi-
liikide paiknemises. Nimelt koondusid paeplaadid kalme keskele, enam-vähem
ringi- või ovaalikulisele alale, mille läbimõõt oli 130–160 cm. Raudkivid olid
laotud ringi- või ringvallikuliselt ümber selle paetuumiku. Väljaspool keskosa
esines paeplaate mõningal määral ka kalme põhjapoolses sektoris (need eemal-
dati 1998. aasta oktoobris ning pole nähtavad kaevamiste lõppfaasi piltidel,
joon. 3). Kaevandi lõunasektoris ei olnud paeplaate väljaspool keskosa peaaegu
üldse.

Seega näis tegu olevat kivikalme, mille keskosas paiknes ringitaoline
konstruktsioon. Peab ütleva, et see kiviring polnud ilus ega korrapärane moo-
dustis, nagu seda ollakse harjunud nägema meie kivikirstkalmete juures. Kuid
mingi tähendusliku ehituselemendina oli see vaieldamatult olemas ja eraldas

paekividest tuumikut raudkividest koosnevast ümbrisest e. vallist, see oli justkui valli seesmine ääris.

Matmisviis

Palmse II kalmesse oli maetud peamiselt põletamata, kokku 240 g luudest oli vaid 6 g põletatud. Luutükid esinesid hajali üle kogu kalmepinna, eriti tihedaid luupesi ei olnud (joon. 4). On tähelepanuväärne, et ka inimese koljutükke leiti peaaegu igast kalmenurgast. Jonathan Kalmani määrangu järgi oli Palmse II kalmesse maetud ühe 5–7-aastase lapse pea (põletamata koljutükke kokku 54 g ja paar väikest põletatud kildu, pluss mõned hambad). Liina Maldre arvates (1999) võib ülejäänud luude hulgas eristada siiski veel ka mõnda lapse küünar- ja reieluu tükikest ja ühte sõrme- või varbalüli. Igatahes on selge, et kõnealusel lapsest oli kalmesse jõudnud vaid väike osa luid, eeskätt pea.

Ülekaalukalt suurem osa luid, mis kalmest leiti, kuulus aga loomadele. Maldre analüüsi kohaselt olid luumaterjalis kindlasti esindatud veis (*Bos taurus*) ning kits või lammas (*Capra hircus/Ovis aries*), seevastu mõnevõrra küsitavaks jäi hobuse (*Equus caballus*) ja sea (*Sus scrofa domestica*) olemasolu. Veiseluud on pärit vähemalt kahe isendi skelettidest – üks vasikas või mullikas ning teine üle kaheaastane täiskasvanud loom. Kits või lammas on esindatud kas ühe või kahe isendiga, sest kindlasti on luuaineses noore isendi (vanus alla ühe aasta) luid, kuid välistada ei saa ka ühe vanema isendi jäänuste olemasolu. Metsloomade ja lindude luid ei õnnestunud kalmematerjali hulgest leida.

Nõrgalt põletatud luukillud ja väikesed söetükid tulid välja kalmekihi (tumeda mulla) ja aluspõhja kruusa piiril. Söetükkidest siiski ei piisanud konventsionaalsel radiosüsiniku meetodil dateerimiseks. Kindel on igatahes, et enne kalme rajamist oli selle alla minev pind puhastatud tule abil ja riituse käigus on pinnasesse sattunud ka põletatud luid.

Leiumaterjal ja dateering

Peale ühe rauašlakitüki leiti Palmse II kalmest ainult keraamikat – kokku 114 savinõukildu (AI 6397). Neist vaid 64 on nõnda suured, et võimaldavad määrata pinnatöötluste iseloomu: 40 (62,5%) riibitud, 23 (35,9%) tasandatud ja üks ilmselt tekstiilivajutusega kild. Katked pärinevad vähemalt neljast nõust, kusjuures paarist nõust on alles vaid üksikud killud. Kuna savi koostis on suhteliselt ühesugune, siis ei olnud võimalik kõikide väikeste kildude päritolu määratleda. Nõud on järgmised.

1. nõust on olemas servatükk, paar õlatükki (AI 6397: 7, 40, 50, 51) ning terve hulk väiksemaid katkeid. Savisse on lisatud keskmisel hulgal peenemat ja keskmise jämedusega purdu, värvus on varjunditega pruun, välispind (ülaosas ka sisepind) kohati riibitud. Nõu on olnud aheneva suuosaga, õlg tugevalt kumer või isegi nivendiline. Vaatlusalune pott on olnud kaunistatud serva peal väikeste

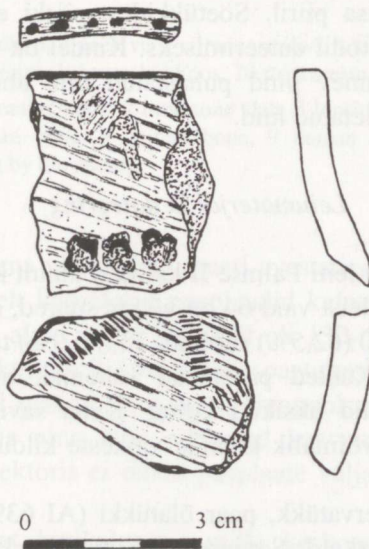
lohukestega, õlal kolme kaupa rühmitatud ovaalsete, kassikäpa jälgi meenutavate vajutustega ning õlal ja kaelal ka nõoriga mässitud pulgaotsa pressingutega (joon. 5). Seesugune keraamika sarnaneb Ilmandu III kalme keraamikaga ja selle võib dateerida põhijoontes vanemasse eelrooma rauaaega (Lang 1995a, joon. 3; 1996a, 287).

2. nõu on esindatud kindlalt vaid kahe katkega (AI 6397: 5, 19). Üks neist on väike servatükk pisut väljapoole pööratud äärega nõust, teine aga küljetükk, millel võib näha tekstiilikoe vajutust. Selle nõu valmistamiseks kasutatud savisse on lisatud vaid vähesel hulgal peenemat purdu, savi on “plastiline”, värvus pruun. Kuna nõu kujust pole rohkem teada, ei saa seda ka vanema rauaaaja raames täpsemalt dateerida.

3. nõust on järel vähemalt 13 kildu (AI 6397: 27, 29, 31, 33 jt.), kuid mitte ühtki serva-, õla- ega põhjäärekatket, mistõttu pole midagi võimalik öelda selle potikese kuju kohta. Savi koostis on aga teiste omast erinev – lisandiks on kasutatud hästi peent liiva koos üksikute suuremate purruteradega, väljanägemine on justkui jahune; pinnad on tasandatud.

4. nõu on oma savi koostiselt sarnane 1. nõuga, kuid värvus on helepruun ning riiped välispinnal hoopis nõrgemad ja kitsamad (AI 6397: 12, 13, 15, 16, 22, 28 jt.). Ühtki tüpoloogilist määratlemist võimaldavat katket nende kildude hulgas pole.

Seega võib kalmest leitud keraamika kohta konstateerida vaid, et see on pärit rauaaaja vanemast järgust. Nõu nr. 1 kuulub kindlasti nn. Ilmandu tüüpi ja on ainsana suhteliselt täpselt dateeritav vanemasse eelrooma rauaaega.

Joon. 5. Osaliselt rekonstrueeritud savinõu Palmse II kalme (AI 6397: 40, 50). Autori joonis.

Fig. 5. Partly reconstructed clay vessel from grave II of Palmse. Drawing by the author.

Teisi kangurkalmeid

Palmse II kalme on vaieldamatult vanema rauaaja matmispaik, mis pole ei (degenereerunud) kivikirstkalme ega ka varane tarandkalme, vaid midagi muud. Kindlapiirilise siseehituse puudumise tõttu võib seda vabalt nimetada kangurkalmeks. Sellise nimetuse andmisega olen võtnud ühtlasi omaks, et kangurkalmed on meil eraldi kalmevormina olemas olnud. Milline on olnud kangurkalmete koht Eesti kivikalmete arengus?

Ehituslikud paralleelid

Kangurkalmete kindlaksmääramine varem kaevatud muististe hulgas on tagantjärele üsna keeruline. Eriti just vanemate (19.–20. sajandi alguse) kaevamiste korral ei saa tõesti kunagi kindel olla, nagu hoiatas juba Lõugas, et need pole lihtsalt halvasti säilinud kivikirstkalmed, kus väheste kaevamiskogemuste tõttu ei osatud hävinud müüride või kirstude põhju tähele panna. Seetõttu võib mitme seni esitatud kangurkalme näite puhul Lagedis, Kurnas, Muuksis jm. (Vassar 1966, 191–193) olla tegu ka uurija enda konstrueeritud kalmetüübiga, mida tegelikult pole kunagi eksisteerinud.² Kuid samas on ka mõned kindlamad tõendid kangurkalmete olemasolu kohta. Neid on järgnevas vaadeldud – jättes kõrvale vanade kaevamiste küsitava väärtusega tõlgendamise. Lühikäsitavas on esitatud üksiknäited, mis peaksid demonstreerima varaste kangurkalmete olemust. Ehituslikult võib sellised kalmed jagada kahte rühma: ilma konkreetse ja selge ringmüürita (nagu Palmse II) ja ringmüüri(de)ga (nagu Adila) kalmed.

Esimesse rühma kuulub ehituslikult Palmse II kalmega kõige sarnasem kivikalme **Nehatus** Iru lähedal, mida 1936. aastal kaevas Artur Vassar. See matmispaik oli küll kaks korda suurem, läbimõõdus 10–10,5 m, kuid keskosa koosnes siingi paekividest ning ääreosa raudkividest, mis olid paigutatud ringvallikujuliselt ümber paetuumiku (Vassar 1936, joon. 1). Surnud olid kalmesse maetud enamasti põletatult, vähem põletamata, kuid maetute endi kohta antropoloogilised andmed puuduvad. Lisaks leiti ka arvukalt loomaluid (veis, hobune, kits/lammas). Panustena tuleb märkida luunõela ja keraamikat (Lang 1996a, joon. 45: 2–3, tahv. XXXIII: 5), samuti saadi pronksrõngake ja paar lihvimiskivi. Vassar ise pidas Nehatu kalmet keskmise rauaaja konstruktsioonideta kivi-varekalmeks (Vassar 1936, 194–195). Lõugase arvates (1970, 51–52, 425) oli tegu hoopis eelrooma rauaaja lõpul rajatud halvasti säilinud kivikirstkalmega.

² Olgu lisatud, et kangurkalme tüübi konstrueeris Artur Vassar eeskätt mõningate 20. sajandi alguse kaevamiste põhjal, mida iseloomustasid algeline kaevamismetoodika ja kehv dokumentatsioon. Ise kaevas ta küll Uuri Klaukse kalmet, millest aga pole säilinud kaevamisaruannet. Samuti kaevas ta Saaremaal Karustes, kus kiviringidega kalme keskosa oli lõhutud ning kirstu olemasolu küsitav (kuid siiski tõenäoline, Vassar 1956, 165), ning Irus, kus ta avas kalmest vaid ühe neljandiku. Nimetatud andmeid aluseks võttes oli Vello Lõugasel kahtlemata põhjust olla kriitiline Vassari seisukohtade suhtes.

Luunõel ja keraamika näivad selle kalme siiski dateerivat juba vanemasse eelrooma rauaaega (Lang 1996a, 120).

Teise analoogilise matmispaiga kaevas 1940. aastal läbi Marta Schmiedehelm **Randvere** hilisrauaaegse kalme kõrval Saaremaal. Kalme läbimõõt oli 5,25–7 m, kõrgus kuni 80 cm (paepõhjalt arvates ainult 45 cm). Kalme koosnes valdavalt paeplaatidest, raudkive esines vähem ning ilma mingi korrapärata. Kalmesse oli maetud valdavas osas põletamata surnuid, põletatud luid esines väga vähe. Aruandes mainitakse ka loomaluid ja -hambaid. Kalmekihi all avastati sõepesa (Schmiedehelm 1940). Leiumaterjal – nöörornamendiga keraamika, karjasekeppnõel, sirpnuga, mõni kivimunakas ja luisk (AI 3894) – võimaldavad selle kalme dateerida peamiselt nooremasse eelrooma rauaaega.

Teise rühma kangurkalmete üheks näiteks on **Adila** kalme (Hageri khk.), mida uuriti 1921. aastal Aarne Michaël Tallgreni juhatusel (Tallgren 1922, 86 jj., joon. 18). Kalmet ümbritses kaks suurtest kividest kontsentrilist ringmüüri läbimõõduga 19 ja 15 m. Põletatud ja põletamata luud koos leidudega paiknesid peaaegu eranditult sisemise ringmüüri piiratud alal. Rauast karjasekeppnõel ja nöörornamendiga keraamika viitavad kalme rajamisele nooremal eelrooma rauaajal, kuid rida leide (spiraalsõrmused, käevõru, helmed jms.) kuuluvad hoopis hilisemasse aega, nooremasse rooma rauaaega.

Teist kiveringidega kangurkalmet kaevas Vassar 1939. aastal **Uuri** külas Klaukse talu maal. Kalmes oli koguni kolm kontsentrilist kiveringi, kuid kirst puudus. Avastati vähemalt 11 laibamatust, põletatud luid ei leitud. Panused – raudkäevõrud, rull- ja spiraalpeaga ehtenõelad, pronkskäevõru ja keraamika (AI 3805) – dateerivad selle matmispaiga eelrooma rauaaja vanemasse poolde või keskpaika.

Võib tuua veel mõne näite. Muhu saarel **Mäla** külas kaevas Lõugas 1984.–1985. aastal Ussimätta-nimelist kivikalmet. Lisaks neljale tarandile avastati seal ka kahe ringmüüri ümbritsetud ümmarguse põhiplaaniga kalme, kus aga mingitki jälge kirstust ei leitud. Tõsi küll, kalme keskosa oli lõhutud, kuid seal avastati seevastu 1,55 m suurune rändrahn, mis ilmselt kujutas endast keskse matuse kohal olnud hauakivi. Surnud olid kalmesse maetud põletamata (Lõugas 1986). Panuseid kiveringidega kalmest ei saadud, tarandid on aga rajatud ilmselt nooremal eelrooma rauaajal.

Analoogiline kahe kontsentrilise ringmüüri, kuid ilma kirstuta kivikalme on teada ka **Kureverest** Saaremaalt (Lõugas 1977). Nimetatud ümarkalme oli ümbritsetud väikestest kirstu- või taranditaolistest nelinurksetest konstruktsioonidest. Kiveringkalmesse oli maetud laibamatuseid ning lohkornamendiga kaunistatud keraamika, merevaikhelme ning ažuurse peaga luust ehtenõela (AI 4780: 49, 127, 280) põhjal otsustades võis see kalme olla rajatud juba hilispronksiajal.

Nii Palmse kui ka Adila tüüpi kalmetele võib leida paralleele väljastpoolt Eestit, eriti Edela-Soomest ja Ida-Rootsist. Soomes rajati nn. *raunio*-kalmeid nii hilispronksiajal kui ka eelrooma ja rooma rauaajal; osa neist on täiesti ilma siseehitusega, osa aga äärel või sees paikneva ringmüüri. Surnud on kalmeisse maetud kas põletatult või põletamata, panuseid on ajastule iseloomulikult vähe

(Salo 1984, 203; 1987; Lähdesmäki 1987). Ida-Rootsi rannikualadel, Ölandil ja Ojamaal, samuti mitmel pool Rootsi sisemaal ja Norras esines nooremal pronksiajal ja vanemal rauaajal samuti kivivarekalmeid, ümmargusi, kolm- ja nelinurkseid, ovaalseid ja muu kujuga, mis äärelt olid tihti piiratud kivimüüri- ja kuigi mitte alati. Hans Bolin (1998) on juhtinud tähelepanu asjaolule, et suur osa kangurkalmetest on korduvalt ümber ehitatud, kusjuures ainult osa neist sisaldab matuseid. Tema arvates polnudki kangurkalmed niivõrd ordinaarseteks matmispaikadeks kui just korduvate rituaalide läbiviimise kohtadeks, kuhu vahel nende rituaalide käigus asetati ka piiratud koguses luid.

Paralleelid matmisviisis

Peab kahetsusega märkima, et luumaterjali üleskorjamisele ja üksikasjalikule fikseerimisele – rääkimata selle osteoloogilisest analüüsist – on meie kivikalmete uurimisel varem ebapiisavalt tähelepanu osutatud. Seetõttu on mul ka suhteliselt raske võrrelda Palmse II kalme matmisviisi teiste Eesti kangurkalmete omaga. Palmsele iseloomulikuks nähtuseks tuleb pidada üksnes väikese osa inimskeleti (pea pluss mõni teine luu) asetamist kalmesse koos hulga loomaluudega (need on pärit mitmest loomast). Et koljutükid paiknesid üle kogu kalmepinna laiali, siis tuleb arvata, et pea sattus kalmesse kas hulk aega pärast surma, kui see oli juba purunenud, või siis purustati kolju kas kalmesse asetamisel või hilisemate rituaalsete toimingutega. Analoogiliselt on ka loomadest sattunud kalmesse vaid väikesed osad – kas rituaalsete pidusöömingute tulemusel või samal põhjusel nagu inimluudki.

See, et inim- ja loomaluud esinevad paljudes meie kivikalmetes segiläbi, on juba ammu tuntud tõsiasi. Kuid alles viimastel aastatel on õnnestunud argumenteeritult näidata, et paljudest inimmatustest on kivikalmetesse talletatud vaid osa luid – ja tihti üsna väike osa. Loomulikult ei saa välistada mõne matuse looduslikku kõdunemist, eriti laste puhul, kuid paljudel juhtudel ei jää mingit kahtlust osalise matmise harrastamises. Sellist nähtust on suuremal või vähemal määral täheldatud kõikides nendes hilispronksi- ja vanema rauaaja kalmetes, mida tänapäevaste meetoditega on antropoloogiliselt uuritud (Kalman 1999; ilmumisel). Kalmetüübil ja piirkonnal ei ole siin olnud tähtsust, sest osalise matmise traditsiooni on kohatud nii kangur-, kivikirst- kui ka (varastes) tarandkalmetes, nii Põhja- kui Lääne-Eestis. Ent sama nähtus on iseloomulik ka Rootsi ja Soome kangurkalmetele. Rootsis näiteks on matuseid leitud vaid 30% uuritud kangurkalmetes ning enamasti on kalmetesse pandud ainult osa inimluustikust koos loomaluudega (Bolin 1998). Soomes teeb olukorra keerulisemaks asjaolu, et põletamata luud seelses pinnases ei säili. Seetõttu võib luude puudumist kivikalmetes tõlgendada nii luude loomuliku kõdunemisega kui ka lihtsalt sellega, et neid pole sinna pandudki või on pandud liiga vähe. Paljudes põletusmatustega kalmetes on aga põletatud luude hulk liiga väike, et võiks uskuda terve inimese matmist.

Niisiis võib nentida, et Eesti, Rootsi ja usutavasti ka Soome varaseid kangurkalmeid iseloomustab osalise matmise traditsioon. Kas see oli ainuvalitsev, pole praeguse materjalitundmise taseme juures võimalik öelda. Meie kivikirst- ja tarandkalmed erinevad kangurkalmetest selle poolest, et nende puhul on lisaks osalisele matmisele tuntud ka tavapärase, täieliku matmise viis. Suuremas osas kivikirstudes ja tarandites on olemas algses asendis ja enam-vähem korralikult säilinud laibamatused – kuigi kaugeltki mitte kõikides.³ Esialgu tuleb aga siiski jääda ettevaatlikuks meie eri tüüpi kalmete matmisviisi erinevuste hindamisel-võrdlemisel, sest siin on kindlasti tarvis teha lisauuringuid.

Hilisemaid kangurkalmeid

Kuigi käesolev artikkel on pühendatud meie varaste kangurkalmete analüüsile, tuleb põgusalt käsitleda ka hilisemaid paralleele. Esmajoones kuuluvad nende hulka kalmed, mida meil traditsiooniliselt on peetud degenerereerunud tarandkalmeteks. Üheks selliseks on **Läätsa** kalme Võrtsjärve lähedal (Aun 1970). See 13–14 m läbimõduga matmispaik oli ehitatud ilma korrapärata pandud suurtest raudkividest, mille vahele oli visatud ka väiksemaid; üksnes kalme keskosas uskusid kaevajad nägevat sirget kivirida, mida tõlgendati viitena tarandilisele struktuurile.⁴ Surnud olid maetud põletatult ja põletamata, luukillud esinesid laiali üle kogu kalmeala. Kalmekivide all avastati paiguti põlenud kihti koos põletatud luupuruga. Leiud – enamasti keraamika, lisaks sõlg, käevõru, kolm spiraalsõrmust, helmes, spiraaltoruke, kaks nuga ja jahvekiivid – dateerivad Läätsa kalme I aastatuhande keskpaika.

Teisena võib nimetada **Iru II** kalmet, mis asus ühes rühmas Nehatu kangurkalme ja teiste Iru kivikirstkalmetega (Lõugas 1976; Lang 1996a, 122). See oli 6–8 m läbimõduga paekividest ilma korrapärata kokku visatud vare, kus avastati arvukalt laste ja täiskasvanute põletamata luid, samuti loomaluid. Algses asendis matuseid kindlaks teha ei õnnestunud. Panustena oli kalmesse asetatud arvukalt ehteid: 34 pronksspiraali, pronksketi katke, paar pronkstraadist võrukest, kolm raudrõngast, lisaks saadi sadakond savinõukildu. Nimetatud esemed kuuluvad 11. sajandisse.

Lisaks Läätsa ja Iru II kalmele võib nimetada veel paljusid analoogilisi kalmeid, mis kuuluvad keskmisse ja nooremasse rauaaega (näiteks Lihula ja Lehmja

³ Näiteks Tõugu kivikirstkalme IIA kirstus olnud põletusmatusel puudus pea, kõrvaloleva kalme IIC tarandites nr. 3 ja 4 olid ainult osalised matused, ka Rebala kalmete kirstudes esines osalisi matuseid (Kalman 1999; ilmumisel). Selliseid näiteid võib tuua veel ridamisi.

⁴ Olgu märgitud, et üksnes raudkividest koosnevas kalmes on väga lihtne “näha” sirgeid ridu või ringe või muud seesugust, mida keegi pole tegelikult kunagi ehitanud. Kivid võivad täiesti juhuslikult olla sattunud nõnda, et uurija vaimusilmas tekivad visioonid tahtlikest konstruktsioonidest. Ja loomulikult joonistatakse ka kaevamisplaanid kooskõlas uurija nägemusega objekti ehitusest. Ent pahatihiti ongi tegu pelgalt uurija enda loodud konstruktsioonidega, mille tõesuses on tagantjärele juba väga raske selgusele jõuda.

Loo III). Mitmeid selliseid on teada saartel, kusjuures keskmisel rauaajal muutusid need järk-järgult madalamaks ning neid hakati rajama üksteise kõrvale. Need kangrud on harilikult 3–4 m läbimõõduga ning eriti nooremal rauaajal tihti ümbritsetud kiviringiga (Jaanits jt. 1982, 273; Mägi & Rudi 1999). Paralleelne arenguvorm kangurkalmetele nii saartel kui ka mandril olid madalad ja laiialivalguva kivistikuga **kivivarekalmed**, mis ilmusid rahvasterännuajal (5.–6. sajandil) ja püsisid muinasaja lõpuni (näiteks Maidla, Rahu, Proosa). Tihti ongi raske vahet teha kangurkalmete ja kivivarekalmete vahel. Jääb mulje, et kangurkalmeid nende erinevates variatsioonides on meil rajatud kogu rauaaja jooksul.

Mõningaid järeldusi

Nehatu ja Palmse kalmed on oma ehituselt üsna lähedased Adila, Uuri jt. kalmetele, erinedes vaid selgeilmelise ringmüüri puudumise poolest. Selle asemel on neil raudkivid asetatud laiema ja ebamäärasema valli taoliselt ümber ümarovaalse keskosa. Võib ette kujutada, et algselt oli see ringvall kitsam ja kõrgem – meenutades seega rohkem ringmüüre – ning alles hilisemate sajandite jooksul varises ta madalamaks, nii välja- kui ka sissepoole. Arheoloogilabidale avaneb niisugune matmispaik kõigepealt tavalise konstruktsioonitu kivivarena ning alles alumises kivikihis eristub paest laotud keskosa seda ümbritsevast raudkivivööndist e. ringvalli alumistest kividest. Kui kalme keskosa oli tehtud samaugustest kividest nagu vallgi, siis mingit konstruktsiooni eristada pole võimalik.

Nii kiviringidega kui ka valliga ümbritsetud kangurkalmed kujunesid välja arvatavasti kivikirstkalmete eeskujul ning on nendega kas samaaegsed või neist mõnevõrra nooremad. Võib ette kujutada, et algselt ühtse kivikirstkalme vormi kõrvale tekkis peagi mitu uut varianti, mis vähemalt mõne aja jooksul olid kasutusel rööbiti. Sest ka kiviringidega ja ilma kiviringideta kangurkalmete kohta tundub, et tegu on paralleelnähtustega. Kuna Palmse ja Nehatu kalmed on mõlemad rajatud juba eelrooma rauaaja vanemal poolel (olles seega vanemad nii mõnestki kiviringidega kalmest), siis ei saa nende ilmumist evolutsiooniliselt seostada võimaliku degenereerumisprotsessi viimase vaatusega (alguses loobuti kirstust ja seejärel ka korralikust ringmüürist). Kuidas on olnud lugu nn. Soome- ja Rootsi-poolsete mõjudega kangurkalmete väljakujunemisel, ei ole esialgu selge. Usutavasti võib siin tegu olla samalaadse paralleelarenguga nagu näiteks varaste tarandkalmete väljakujunemiselgi.

Igatahes on ilmselge, et ühel ja samal ajal ühes ja samas piirkonnas (selleks on siinses kirjutises Põhja- ja Lääne-Eesti rannikuvöönd) võidi ehitada üsnagi erinevaid kalmeid. Eelrooma rauaajal on vaadeldaval alal rajatud mitte ainult tüüpilisi kivikirstkalmeid, vaid ka Adila tüüpi ringmüüridega ümbritsetud kangurkalmeid, Palmse tüüpi lihtsaid kangruid, Rannamõisa tüüpi kivikirst- ja tarandkalmete kombinatsioone, Kõmsi tüüpi algelisi tarandkalmeid, ühes sirges

reas olevaid tarandikke (nagu Tõugu IIC), suuri üksiktarandeid (nagu Uusküla IIA või Tõugu IIB) ja Kurevere tüüpi kärjetaolisi tarandikke ümber ümarkalme. Arvestada tuleb sedagi, et ka kõik nimetatud kalmevormid ise on üsna varieeruvad oma ehitusdetailide ja muude nüansside poolest (näiteks tüüpilised kivikirstkalmed erinevad üksteisest oma kirstude ja ringmüüride arvult, suuruselt, kohati ka matmisviisilt). Värvu lisab teadmine, et samal ajal on maetud ka laiba ja põletusmatuseid maa-haudadesse. Millest võis selline mitmekesisus tekkida?

Söandaksin sellele kalmevormide rohkusele nimetada vähemalt paar–kolm oletatavat põhjust. Esimene neist võis olla seotud usundilise ideoloogia ja sümbolismiga laiemalt – kas kalmeehituses kajastati n.-ö. kosmilist sümbolismi või midagi muud, näiteks elumaju, põllusüsteeme vms. (Lang 1999). Sümbolistliku mõtteviisi erinevustest võis johtuda kalmete jagunemine kivikirst- ja tarandkalmeteks. Teine põhjus erinevuste tekkeks tulenes arvatavasti kivikalmete korduvast ümberehitamisest. Uute tarandite pidevale juurdeehitamisele oli rajatud ju kogu tarandkalmete ideoloogia, kuid sama kehtib ka kivikirst- ja kangurkalmete kohta, kus järkjärgulisest ümberehitamisest kõnelevad täiendavad kirstud ja ringmüürid. Vähe on meil selliseid kalmeid, mida poleks kordagi ümber ehitatud või millele midagi poleks lisatud. Milliseks kujunes aga mõni kalme ümber- ja juurdeehituste käigus, see sõltus juba konkreetsetest inimestest ning kindlast kohast ja ajast. Kolmandana ei tohiks nähtavasti ära unustada ka sotsiaalseid põhjusi – näiteks Palmse puhul tekib küsimus, miks suure kivikirstkalme kõrvale rajati väike kangurkalme, sest aeg on neil arvatavasti enam-vähem üks. (Ka Nehatu kangurkalme asus ühes rühmas niisama vanade kivikirstkalmetega.) Arvatavasti just sotsiaalsete erinevustega võib seletada, miks osa inimesi maeti kesksesse kirstu, teised sellest väljapoole; või miks osa ühiskonnast maeti monumentaalsesse kivikalmetesse ja teine osa kuhugi mujale (näiteks maa-haudadesse).

Niisiis eristub eelrooma rauaaeg Põhja- ja Lääne-Eestis oma märkimisväärse mitmekesisusega matmisviisis ja kalmeehituses. See oli justkui ideoloogilise pluralismi aeg, kus igaüks võis n.-ö. improviseerida etteantud teemal. Selles mõttes kujunes mõnel pool hoopis erinevaks noorem rooma rauaaeg, kui maksvusele pääses tüüpiline, klassikaliselt liitunud tarandkalme oma kanoniseeritud siseehitusega. Virumaal, samuti Kesk- ja Lõuna-Eestis näib tollal olevat rajatud vaid ühetaolise struktuuriga tarandkalmeid, kus valitses ühtne matmisviis – põletusmatus. Loode- ja Lääne-Eesti jäid aga nüüdki erandlikuks, “pluralismi” sallivaks. Näiteks Tallinna ümbruses rajati tollal nii klassikaliselt liitunud kui ka üksiktarandkalmeid, samuti asetati järelmatuseid varasematesse kivikirst- ja kangurkalmetesse (Lang 1987). Keskmisel ja nooremal rauaajal võib taas peaaegu kõikjal Eestis täheldada kalmevormide mitmekesisust. Miks mõnes piirkonnas või mõnel ajastul valitses “ideoloogiline monism”, samas kõrval aga “pluralism” – see küsimus väärrib kahtlemata omaette uurimust.

Kasutatud kirjandus

- Aun, M.** 1970. Läätsa kivikalme Tartu rajoonis. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm, L. Jaanits & J. Selirand. Tallinn, 57–62.
- Bolin, H.** 1998. Activating the monuments. The ritual use of cairns in Bronze Age Norrland. – *Current Swedish Archaeology*, 6. Stockholm, 7–16.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E.** 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Kalman, J.** 1999. Human remains from the stone-cist graves of Rebala Lastekangrud, North Estonia. – *EAA*, 3: 1, 19–34.
- Kalman, J.** ilumisel. Stone grave II of Tõugu – skeletal report. (MT, 7.)
- Lang, V.** 1987. Tallinna ümbruse tarandkalmed. – *TATÜ*, 2, 190–206.
- Lang, V.** 1990. Über die Formierung der frühen Tarandgräber im östlichen Ostseegebiet. – *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Debrecen, 27. VIII–2. IX 1990. *Sessiones sectionum dissertationes historica, archaeologica et anthropologica*. Debrecen, 308–313.
- Lang, V.** 1992. Eesti labidaspeaga luunõelte dateerimisest. – *Stilus*, 1, 8–32.
- Lang, V.** 1995a. A Pre-Roman *tarand*-grave and late medieval fossil fields of Ilmandu, NW Estonia. – *TATÜ*, 4, 429–436.
- Lang, V.** 1995b. Archaeological excavations and inventories in the villages of Tõugu and Võhma, North Estonia. – *TATÜ*, 4, 417–422.
- Lang, V.** 1996a. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Lodee-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. (MT, 4.)
- Lang, V.** 1996b. Stone grave II of Tõugu and some remains of prehistoric land use in North Estonia. – *TATÜ*, 4, 420–426.
- Lang, V.** 1999. Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. – *EAA*, 3: 1, 63–85.
- Laul, S.** 1985. Die Entwicklungsetappen und Chronologie der Steingräber in Estland. – *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterialien*. (Acta Universitatis Stockholmiensis – *Studia Baltica Stockholmiensia*, 1.) Stockholm, 67–82.
- Lõugas, V.** 1970. Eesti varane metalliaeg (II a.-tuh. keskpaigast e.m.a. – 1. sajandini m.a.j.). Kandidaadiväitekirj. Tallinn. Käsikiri AI-s.
- Lõugas, V.** 1976. Ausgrabungen der Steingräber und Flurrelikte in Iru. – *TATÜ*, 1, 48–52.
- Lõugas, V.** 1977. Ausgrabungsergebnisse eines Steingräberfeldes von Kurevere. – *TATÜ*, 1, 48–52.
- Lõugas, V.** 1986. Die Bodendenkmäler der Zeitwende im Dorf Mäla (Insel Muhu). – *TATÜ*, 4, 349–352.
- Lähdesmäki, U.** 1987. Perniö, Lemu, Lehmihaka. Varhaismetallikautisen hautaraunioryhmän ja asuinpaikan tutkimukset vuosina 1979–1982. – *Karhunhammas*, 11, 1–52.
- Maldre, L.** 1999. Palmse kalmest 1999. aastal leitud loomaluude määramise tulemused. Tallinn. Käsikiri AI-s.
- Mägi, M. & Rudi, A.** 1999. New stone circle graves at Piila cemetery, Saaremaa. – *AVE*, 1998, 39–49.
- Salo, U.** 1984. Pronssikausi ja rautakauden alku. – *Suomen historia*, 1. Espoo, 99–249.
- Salo, U.** 1987. Noormarkku Söörmarkku: Karimaa ja Rainiola. Varhaismetallikautisten raunioiden tutkimus 1981–2. – *Karhunhammas*, 11, 53–88.
- Schmiedehelm, M.** 1940. Aruane varema rauaaja kivikalme kaevamistest Põide khl. Randvere kl. Matsi talu maal 28. V–1. VI 1940. a. Tallinn. Käsikiri AI-s.
- Spreckelsen, A.** 1926. Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõis), Ksp. Kegel, Harrien, Estland. – *Beiträge zur Kunde Estlands*, XI. Tallinn, 22–38.
- Tallgren, A. M.** 1922. Zur Archäologie Eestis, I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. Dorpat.

Vassar, A. 1936. Kivikalme Nehatus. – ERK, 7/8, 190–195.

Vassar, A. 1956. Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I–IV sajandil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn, 160–190.

Vassar, A. 1966. Loode-Eesti hõimudest meie ajaarvamise I aastatuhande algupoolel. – TATÜ, 2, 190–203.

Valter Lang

EARLY CAIRN-GRAVES IN ESTONIA

Summary

The culture evolutionist approach that dominated in Estonian archaeology even 10–15 years ago treated the development of Late Bronze to Early Iron Age grave types as straight and unidirectional. Stone graves in Estonia were divided into two main types not overlapping on the time-scale. Graves of the first type, called stone-cist graves, dated from the final Bronze Age to the end of the Pre-Roman Iron Age. The other type included the so-called *tarand*-graves, which were considered to have typologically developed from the earlier stone-cist graves and mainly dated back to the Roman Iron Age. In West and Northwest Estonia, where *tarand*-graves of the Early Roman Iron Age were regarded as missing, a special grave type, the so-called cairn-graves, was supposed to have been distributed. Such cairns still had one or several stone circles but no central cists. The opinions of the archaeologists diverge as to whether the cairn-graves represent a degeneration stage of late stone-cist graves (Vassar 1956; Laul 1985) or they simply are badly preserved stone-cist graves excavated by persons with little experience in archaeological field works (Lõugas 1970).

In the 1990s, this simplified picture of the development of our stone graves changed. It is clear now that both the stone-cist graves and early *tarand*-graves were built contemporarily in the (early) Pre-Roman Iron Age, i.e. these two types overlapped each other (Lang 1987; 1990; 1996a, 588–591). The problem of cairn-graves, however, has remained unsolved, because it is difficult – if not impossible – to evaluate and re-interpret rather primitive excavation reports and plans of the late 19th to early 20th centuries. Fortunately, in 1998–99 I had a chance to examine cairn-graves myself, excavating one such grave at Palmse, North Estonia.

This cairn-grave (grave II of Palmse) was originally registered as a clearance heap of fossil fields. It was 4.5–5.0 m in diameter and 0.4–0.5 m in height and was located in the middle of an ancient field with numerous clearance heaps of the same size and appearance (Fig. 2). In the southern corner of this field there was a stone-cist grave (grave I of Palmse), and some other stone-cist graves and one *tarand*-grave were discovered southeast, south, and southwest of the mapped area in 1999. The aim of the excavation in 1998 was the dating of the fossil field,

therefore only one part of the cairn was opened first. When it became evident that there had been a human burial in this cairn, the excavation was stopped. In spring 1999, the excavations were continued and completed.

The uppermost stone cover of this cairn consisted mostly of granite stones (usually 20–30 cm in diameter); limestone slabs were few in number. The soil between the stones was dark and contained small pieces of charcoal, as is usual with stone graves. In the lowermost layer granite stones lay mostly in the periphery of the cairn and limestone slabs in its centre (Figs. 3, 4). Thus, a round-oval area measuring 130–160 cm in diameter and covered with limestone slabs occurred in the centre of the cairn; granite stones had been put around this structure but they did not form any clear wall.

In all, 240 g of fragmented bones was collected from the cairn. The bones were mostly unburnt, only 6 g was cremated. Bone fragments were scattered over the whole cairn; no concentrations were visible. According to Jonathan Kalman, the skull of a child aged 5–7 years was buried in this cairn, whereby the pieces of this skull were scattered all over the cairn area, too. Only a few probable post-cranial bone fragments of this child (54 g) were recognized. The majority of bones, however, belonged to animals. According to Liina Maldre, there were bone fragments of two bovines, one or two sheep or goats, and even horse and pig may have been represented. Small pieces of burnt bones together with some charcoal were discovered beneath the lowermost stones of the grave. Unfortunately, this charcoal was not enough for radiocarbon dating. Grave goods were missing but altogether 114 sherds from at least four different vessels were found. This pottery (Fig. 5) can be dated to the (early) Pre-Roman Iron Age.

Re-evaluation of earlier data shows that cairn-graves of at least two main types existed in Estonia during the Late Bronze and Pre-Roman Iron Age: (1) cairns without cists and clear stone walls, like those at Palmse [e.g. graves at Nehatu near Tallinn and Randvere on Saaremaa Island (Vassar 1936; Schmiedehelm 1940)]; (2) numerous cairns with one or several circle walls [graves at Adila (Tallgren 1922, fig. 18), Uuri, Mäla (Lõugas 1986), and Kurevere (Lõugas 1977)]. Cairn-graves were quite common also in Southwest Finland (Salo 1984, 203; 1987; Lähdesmäki 1987) and in many areas of Scandinavia (Bolin 1998). The recent studies of Kalman (1999; in print) have shown that the burial custom characteristic of Palmse (i.e. the burying of only some parts of human skeletons) was widely distributed in the area of Estonian stone graves in the first millennium BC. The same custom was also known in Sweden (Bolin 1998) and possibly in Finland. In Estonia, cairns with cremations or inhumations are also reported from the Middle and Late Iron Ages (Aun 1970; Lõugas 1976).

One may think that the cairn-graves of both types developed following the lead of stone-cist graves, and they were at least partly contemporary. It is clear that many rather different graves were built in the same area at the same time period. In this way, during the Pre-Roman Iron Age in North and West Estonia

the following graves were built: (1) ordinary stone-cist graves, cairns of both (2) Palmse and (3) Adila types, (4) combinations of stone cists and primitive *tarand*-graves like at Rannamõisa (Spreckelsen 1926), early *tarand*-graves like at (5) Kõmsi (Jaani et al. 1982, fig. 140) and at (6) Tõugu IIC (Lang 1996b), (7) large single *tarand*-graves like Uusküla IIA and Tõugu IIB (Lang 1996b), (8) combinations of cairns and *tarand*-graves like at Kurevere (Lõugas 1977), and (9) pit-graves outside the stone graves. The reasons for such variability may have been different, starting from the differences in religion and symbolic thinking of ancient people and ending with repeated re-building of stone graves. Social dimensions were also important; they can explain, for instance, why some people were buried in the central cists and some not; or why some people were buried inside the stone graves and some outside, etc. The “ideological pluralism” allowing of the use of various grave types was characteristic of the first millennium BC. In some parts of Estonia (Northeast, central, and Southeast Estonia) it was followed by “ideological monism” in the Roman Iron Age, producing only firmly structured typical *tarand*-graves. At the same period, however, several different types of graves were built in Northwest Estonia. The reasons for the variability of this kind are worthy of special investigation.